

О. І. Луцький

**ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПЛАНАХ УТВЕРДЖЕННЯ
РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
(вересень 1939 — червень 1941)**

Останнє десятиріччя позначено підкресленою увагою дослідників до історії західноукраїнської інтелігенції. На основі нових концептуальних підходів історики проаналізували становище, зміст і основні напрямки діяльності інтелігенції регіону в різні періоди її існування [1]. Проте питання, пов'язані з політикою радянської влади щодо інтелігенції на початках утвердження тоталітарного режиму, досліджені в науковій літературі недостатньо, часом лише принагідно. Поза тим, наукова розробка цих питань дає змогу не лише глибше розглянути й оцінити політику і практику радянських владних структур у західних областях України, але й зрозуміти причини, які спонукали різні групи інтелігенції краю зайняти ту чи іншу громадську позицію не лише у вересні 1939 — червні 1941 рр., але й пізніше, в часи німецької окупації, а також у повоєнний період.

Вступ Червоної армії на західноукраїнські землі і встановлення нової влади викликали неоднозначну реакцію місцевої інтелігенції [2]. Чимало її представників, не очікуючи нічого доброго від радянського режиму, поки існувала така можливість, виїхало на захід. Основна ж частина інтелігенції або залишилась добровільно, або не зуміла виїхати й зайняла, загалом, вичікувальну (з різними відтінками) позицію, сподіваючись на мирне співіснування з новою владою. Багато з них трактували вересневу ситуацію на західноукраїнських землях як геополітичну неминучість, сподіваючись, що політичний режим в СРСР, дещо еволюціонуючи через воєнний стан та якісно інші суспільно-політичні й економічні умови, буде зважати на традиції і права населення краю. Не виняток становили й такі “аристократи духу”, що були сповна свідомі небезпеки, яка їм загрожувала з боку радянської влади, але вважали за свій громадянський обов'язок залишитись зі своїм народом і розділити його долю в цей складний час. Врешті-решт вибір позиції нерідко був зумовлений не стільки ідейно-політичними поглядами й моральними

переконаваннями, скільки інстинктами самозбереження в одних і консерватизмом, інертністю — в інших.

Підсвідомі сподівання багатьох інтелігентів вижити в традиційній якості виявилися повною ілюзією, оскільки не враховували дійсних намірів тоталітарного режиму. Політика більшовицької влади щодо інтелігенції полягала в двоєдиному завданні: нейтралізувати й ізолювати певну її частину, насамперед явних і потенційних політичних противників, а решту перетворити в засіб реалізації своїх планів форсованого інтегрування Західної України до суспільно-політичної й економічної системи “казармового соціалізму”, що панував у СРСР. Насильство стало головним, а стосовно окремих груп інтелігенції єдиним засобом державного впливу. Репресивні заходи (звільнення з роботи, ув’язнення, депортації, фізичне знищення та ін.) найчастіше застосовувались до так званих “класово-ворожих елементів”, куди гуртом були віднесені урядовці колишньої державної адміністрації, офіцери армії й поліції, функціонери політичних партій, великі землевласники та підприємці тощо. Виконуючи вказівки наркома Берії: “Очистити міста і села від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагодійних служителів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою” [3], співробітники НКВС Західної України у вересні-грудні 1939 р. затримали й передали в судові та каральні органи 10,2 тис. осіб, у тому числі 4,2 тис. колишніх офіцерів, урядовців, великих землевласників, торгівців, 19 священників, 1,6 тис. представників інтелігенції, зокрема 108 педагогів, 62 інженери, 40 лікарів, 42 діячі літератури та мистецтва [4]. Були ув’язнені практично всі провідні представники політичної еліти як української, так і польської та єврейської. Ці заходи мали на меті не лише позбавити новостворювані органи влади потенційної опозиції, а й одночасно полегшити пошуки людей, схильних до співробітництва на запропонованих умовах.

Водночас тоталітарний режим, прагнучи ідейно-теоретичного обслуговування своїх дій і реалізуючи настанови Леніна й більшовицької партії щодо спеціалістів старої школи, всіляко намагався приручити й використати тих, хто керуючись найкращими мотивами прагнув кваліфіковано виконувати свої обов’язки. У багатьох

інтелігентів, позбавлених непрофесійних засобів існування, не залишалося вибору. Вони розуміли, що без серйозних зусиль, і навіть жертв, збудувати каркас взаємин із новою владою неможливо. Тим більше, далеко не всі могли передбачити масштаби беззаконня, деспотизму, переслідування й нищення людської індивідуальності, масових репресій у СРСР. Закінчення польського панування в Західній Україні породило у значної частини українського суспільства, в тому числі і в окремих колах інтелігенції, стан надмірної ейфорії та райдушних сподівань. Дезорієнтовані прорадянською пропагандою, вони певний час не мали чіткого розуміння того, що відбулося і, сприймаючи бажане за дійсне, вірили в можливість позитивних змін для себе і свого народу. Зрозуміло, що більшовицька пропаганда, масштаби й засоби якої були вражаючі, прагнула насамперед завоювати довір'я галичан і волинян гаслами возз'єднання українських земель. Радянська влада представлялася захисником національних і соціальних інтересів всього населення Західної України, але насамперед: “єдинокровних братів” — українців. Справу зображали так, що лише радянський режим зможе вирішити всі їхні проблеми й гарантувати кінець багатовікової дискримінації. Тож не дивно, що на перших порах чимало українців, заворожених поривом до соборності, вбачали в радянській владі рятівника уполітизованого українського народу. Частина українців, і не тільки українців, вдалося втягнути до політичних спектаклів, доручаючи їм виступати на численних мітингах і зборах, підписувати звернення й петиції від народу на підтримку радянської влади. Наприкінці вересня — на початку жовтня 1939 р. на шпальтах “Вільної України” — пресового органу політуправління Українського фронту й тимчасового управління м. Львова чільні представники українських громадських організацій і товариств: лікарі, письменники, журналісти, діячі театру, науковці та інші виступили із заявами, що мали засвідчити їхню позитивну оцінку перемін, що сталися на західноукраїнських землях у зв'язку зі вступом Червоної армії. Вони висловили свою готовність “самовіддано виконувати свої обов'язки” і віддавати “всі свої сили, всі свої знання і здібності звільненому народові, будівництву нового радянського життя, де через вінця литиметься людське щастя”. Серед тих, чий прізвища перелічені під спільною заявою, знаходимо науковців — І. Раковського, К. Студинського, І. Крип'я-

кевича, В. Левицького, В. Дорошенка, письменників — Я. Галана, Р. Купчинського, І. Керницького, Д. Лукіяновича, художників І. Іванця, М. Осінчука, А. Коверка, Е. Козака, Я. Музики, композиторів В. Барвінського, С. Людкевича, Н. Нижанківського, акторів — В. Блавацького, І. Рубчака, Й. Стадника, Л. Кривицької та інших — всього 40 осіб [5]. Звичайно, нині важко однозначно оцінити всі обставини й мотиви, якими керувалися всі ці авторитетні люди (якщо всі вони дійсно підписувалися під цим документом), й чого було більше в їхній позиції — політичної наївності чи усвідомлення безвиході, однак знаменним видається той факт, що деякі з них — І. Раковський, Р. Купчинський, Н. Нижанківський, Е. Козак трохи згодом при першій можливості залишили Львів і перебралися до Генеральної Губернії, створеної нацистами на частині окупованих польських територій. Тому важко відповісти, скільки підписів було добровільних, а скільки примусових, зроблених під тиском і шантажем.

Безперечно, прихід радянської влади на західноукраїнські землі був добре тактично розрахований, уміло пропагований і замаскований високою метою. Причому прорадянським настроям української інтелігенції сприяла не стільки пропаганда, яка обіцяла українцям національне й соціальне визволення, усунення будь-яких бар'єрів, які обмежували їхню мобільність, професійне й соціальне зростання та ін., скільки окремі практичні заходи нової влади, що відразу принесли їй чимало політичних дивідендів. Швидко стали реальністю безплатні середня й вища освіта, медичне обслуговування. Здійснювався курс на "українізацію" міського життя, українська мова ставала, принаймні формально, домінуючою в більшості державних органів і установ. Академік М. Возняк згадував про це: "Я не забув і не забуду, як в ті дні я ходив, наче сповитий приемним сном, по вулицях Львова, насолоджуючись українською піснею, передаваною по радіо, і радіючи тому, що тепер в університеті, політехнікумі, медичному інституті, інституті радянської торгівлі, консерваторії тощо буде навчання проводитися українською мовою"[6]. Чимало українських інтелігентів влаштувалися на посадах, які вони не могли зайняти за часів попередньої влади та які гарантували більш-менш стабільне матеріальне становище. Частини з них покращили житлово-побутові умови. До Львівського універ-

ситету на викладацьку роботу прийняли цілу плеяду українських вчених: в тому числі М. Возняка, С. Біскупського, М. Зарицького, Ф. Колессу, І. Крип'якевича, В. Левицького, Я. Пастернака, Ю. Полянського, М. Рудницького, В. Сімовича, К. Студинського, В. Щурата, З. Храпливого. Саме вони становили основне ядро вченої ради реорганізованого вузу, який на початку січня 1940 р. одержав ім'я Івана Франка [7]. Здобули престижну роботу українські вчені та фахівці й у інших вищих навчальних закладах міста.

Підтримку та союзників тоталітарний режим знайшов й серед значної частини польської та єврейської інтелігенції, причому як серед місцевої, так і біженців. В орбіті нової орієнтації опинилися такі відомі польські та єврейські письменники, як Т. Бой-Желенський, Є. Борейша, В. Броневський, Я. Бжоза, Г. Гурська, М. Яструн, Я. Курек, Л. Пастернак, Т. Пейпер, С. Лец, Ю. Пшибось, Є. Путрамент, А. Ват, А. Важик, В. Василевська, Г. Вебер, А. Апендорф, Р. Грін, Я. Шудріх, Д. Кенігберг. Список цей, зрозуміло, можна продовжити. Часто багатьох з них об'єднувала лише показна участь у різноманітних прорадянських пропагандистських заходах або спільна тональність їх творів, у яких вони демонстрували лояльну настанову щодо нової влади. Одні це робили під тиском, інші з власних переконань, третіх вдалося умовити за допомогою різних обіцянок, або використовуючи інерцію слухняності [8].

Після швидкого юридичного оформлення нового політичного статусу краю місцева інтелігенція стала об'єктом чергового більшовицького експерименту, що передбачав створення тут якісно нової соціальної верстви — “соціалістичної інтелігенції”, для формування якої було використано частину наявного інтелектуального потенціалу. Сталінському режимові потрібна була не інтелігенція в традиційному розумінні виразника громадської думки, високих моральних якостей і освіченості, а кадри спеціалістів. І не просто спеціалістів, а особливого типу “червоних спеціалістів”, здатних не тільки добре виконувати усі директиви “зверху” і беззастережно втілювати їх в життя, а й сприймати як свої рідні. Це логічно впливало з більшовицької стратегії, спрямованої на встановлення духовно-світоглядної монополії партії в суспільстві, перетворення інтелігенції в “сліпу рабу” тоталітарного режиму.

Інтелігенцію шляхом адміністративних репресій, морального

і ідейного тиску позбавляли притаманних їй соціально-психологічних і морально-етичних ознак, завдяки яким вона й була сама собою. Добиваючись повного підкорення інтелігенції, тоталітарний режим велику увагу приділив її ідейно-політичному завоюванню. Одночасно із заборонаю усіх колишніх політичних партій і громадських організацій в регіоні розпочалося створення розгалуженої системи цілеспрямованого ідеологічного впливу як на все суспільство, так і інтелігенцію, зокрема. На великих підприємствах і установах утвердилися компартійні і комсомольські організації. За рекордно короткий час сформувалася структура більшовицької політичної освіти, яка включала спеціальні гуртки, семінари. Зміст їх діяльності був зорієнтований на насадження серед населення західних областей догматів комуністичної ідеології, які відповідали принципам тоталітарної держави. Відвідування пропагандистських заходів і успіхи в політнавчанні ретельно фіксувались. За неповними даними на кінець вересня 1940 р. понад 8 тис. безпартійних інтелігентів Львова самостійно вивчали “Короткий курс історії ВКП(б)”, а ще понад 3 тис. вивчали історію партії в 152 гуртках [9].

Непорушним принципом кадрової політики режиму на західних землях України стало те, що на всі важливі посади перших керівників призначались працівники, які прибули зі східних областей УРСР, а також РСФСР за скеруванням центральних партійних органів, всесоюзних і республіканських наркоматів. Серед прибулих “уповноважених” переважали малокомпетентні особи, загальна освіта яких, переважно, не перевищувала рівня середньої освіти. У багатьох випадках своєю поведінкою вони лише дискредитували нову владу в очах населення. Одночасно поширеним стало явище, коли без достатніх пояснень — з огляду на ідейно-політичні мотиви, саму внутрішню політичну атмосферу з властивою їй шпигуноманією і підозрілістю щодо високоосвічених місцевих фахівців — випускникам найпрестижніших європейських вузів часто взагалі відмовляли в будь-якій роботі відповідно до їх кваліфікації. Неподинокими були факти зверхньо-зневажливого або агресивно-негативного ставлення до них з боку представників влади і преси. Протягом усього окресленого періоду до західноукраїнської інтелігенції не виявлялося повного політичного довір'я. Їх представники, як і все місцеве населення, були ніби людьми другого сорту.

Таким чином, у період утвердження тоталітарного режиму на західноукраїнських землях роль і місце інтелігенції краю в різних сферах громадського життя визначали насамперед стратегічні плани більшовицької влади щодо побудови на приєднаних територіях суспільства, подібного до радянського. Прагнучи здійснити свій карколомний соціально-політичний експеримент в гранично короткий термін, нова влада вживала рішучих заходів, спрямованих на створення тут якісно нової соціальної верстви — “соціалістичної інтелігенції”, на яку б можна було опертися в своїх діях. Для тих, хто ставав на радянську платформу, створювались необхідні умови праці, відносний матеріальний достаток; їх призначали на посади, які ставали полем для реалізації своїх здібностей, а подекуди й кар’єристських спрямувань. Інші, які за розрахунками керівництва СРСР були апріорі нездатні на компроміс з новою владою або взагалі не вписувалися в тоталітарну політичну й соціально-економічну систему, навпаки піддавалися цілеспрямованій маргіналізації і виводилися на периферію суспільства й поза його рамки. При цьому вони позбавлялися і без того обмежених прав. Для багатьох з них реальністю стала перспектива перетворитись у контингенти ув’язнених, депортованих, знищених.

Література:

1. Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-і роки ХХ ст. — К., 1994; *Марусик Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-і рр. ХХ ст.). — Чернівці, 2002.
2. Докладніше див.: *Луцький О.* Інтелігенція західних областей України на початку суспільних перетворень // Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х книгах. — Київ, 1994. — Кн.ІІІ. — С. 19-42; *Луцький О.* Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939–1941 рр.) // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України: Тези доповідей міжнародної конференції. — Львів, 1996. — С. 206.
3. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х книгах. — Київ, 1994. — Кн.1. — С. 136.
4. Підраховано за: *Горланов О. А., Рогинский А. Б.* Об арестах в западных областях Белоруссии и Украины в 1939–1941 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. — Москва, 1997. — С. 101.
5. *Лист товаришеві М. С. Хрущову від трудової інтелігенції м. Львова* // Вільна Україна. — 1939. — 13 жовтня.

6. *Державний архів Львівської області* (далі — ДАЛО). — Ф.Р-1357. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 229.
7. *Там само.* — Ф.Р-119. — Оп. 3. — Спр. 68. — Арк. 1-3.
8. *Луцький О.* Інтелігенція Львова (вересень 1939 — червень 1941 рр.) // Львів: місто — суспільство — культура: Зб. наук. праць. — Львів, 1999. // Вісник Львівського ун-ту. серія Історична. Спец. вип. — С. 584.
9. ДАЛО. — Ф.Р-199. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 128.

О. В. Мардаренко

ТЕОРЕТИЧНІ, ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ТЕРМІНУ “ІНТЕЛІГЕНЦІЯ”

Актуальність проблеми дослідження обумовлена необхідністю вивчення явищ та процесів, які відбуваються в умовах сучасної соціальної трансформації України. Активним учасником цих змін виступає українська інтелігенція, яка відіграла важливу роль у переході до демократичної перебудови і займає провідне місце у реформуванні соціально-економічних основ суспільства. Неоднакове ставлення різних груп інтелігенції до еволюційних змін суспільства, різноманітне тлумачення поняття “інтелігенція”, недостатня кількість публікацій, присвячених цьому питанню, або їх бібліографічна рідкість — обумовила звернення до історії виникнення та розвитку терміну з метою уточнення його сучасного розуміння, визначення основних ознак. Розкриття поняття “інтелігенція” у різних аспектах дозволяє глибше зрозуміти складність таких специфічних явищ, як інтелігенція, роль духовної еліти у формуванні свідомості громадян, впливу інтелігенції на суспільно-політичні процеси.

Оскільки термін “інтелігенція” пов’язаний з розвитком культури та духовного життя, був проведений аналіз публікацій перших дослідників духовності російської культури, де вперше виник саме цей термін, використання і розвиток його в радянські часи та сучасний період. Перші дослідження духовності російського суспільства знаходимо в роботах О. І. Герцена, П. Л. Лаврова, К. М. Леонтєва, Іванова-Разумника, Д. С. Мережковського, М. А. Бердяєва, Б. А. Кистяківського, С. Л. Франка, П. Б. Струве, М. І. Туган-Барановського, П. І. Новгородцева, І. А. Ільїна, Ф. А. Степуна, П. Д. Боборикіна, М. К. Михайловського та інших. Більшість з названих